

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ГОНЧАРОВА Тамара Іванівна

СПІЛЬНІСТЬ ТА СПЕЦИФІКА МОВНИХ ЗООМОРФНИХ КАРТИН
СВІТУ

Спеціальність 10.02.15 - загальне мовознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків - 1996

00760685 (W)

8117
Дисертація є рукописом

Робота виконана в Харківському державному

Науковий керівник - доктор філологічних наук,

професор СУКАЛЕНКО Нонна Іванівна

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,

професор ГОВЕРДОВСЬКИЙ Владислав Іванович

- кандидат філологічних наук,

доцент БИКОВА Лілія Олексіївна

Провідна організація - Харківський державний педагогічний

університет ім. Г.С. Сковороди

Захист відбудеться "29" січня 1997 р.о "14" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради

К 02.02.21 Харківського державного університету

310077, м. Харків, пл. Свободи, 4, ауд. 2-37

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університета.

Автореферат розіслано "26" грудня 1996 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

кандидат філологічних наук,

доцент

І.В. Муромцев

ДВ 36841

Дисертація присвячена порівнянню мовних зооморфних картин світу, аналізу зооморфної картини світу як одного з найважливіших фрагментів лексичної системи, що описує людину.

Актуальність теми дослідження зумовлена найважливішим методологічним зрушенням сучасної лінгвістики, в основі якого - аналіз ролі людського чинника в мові, тобто фактично повернення на новому етапі історичного розвитку науки до гумбольдтівської антропологічної лінгвістики, яка відмовляється від іманентного опису мови і наголошує на необхідності вивчення мови у тісному зв'язку зі свідомістю та мисленням людини, її культурним та духовним життям. В указаному аспекті неминуче виявляється спільне та особливе різних мовних картин світу. Робота є також певним внеском у розвиток сучасної науки, названої В.Н. Телія лінгвокультурологією, центром тяжіння якої є феномен культури.

Мета роботи - описати найважливіший фрагмент наївної мовної та мовленнєвої картини світу - зовнішність людини, особливості її поведінки, психічні властивості - через зооморфні еталони; показати зазначений фрагмент лексики як явище багатомірне, багаторівневе та багатопланове.

Завдання дослідження:

- а) на прикладі зооморфізмів обґрунтувати інтерпретаційний характер образної зооморфної картини світу;
- б) показати, що зооморфна мовна картина світу є одним з найважливіших фрагментів лексичної системи, що описує людину;
- в) описати різні міри мотивованості стереотипних зооморфних еталонів;
- г) показати спільність та специфіку діяльнісно-культурних картин світу різних народів і як наслідок специфіку семіотичних мовних картин світу;
- д) розглянути роль зоонімів у сленгу.

Новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в такому обсязі та повноті аналізується зооморфна мовна картина світу як один із найважливіших фрагментів лексичної системи, що описує людину. Попередні дослідження даної галузі обмежувались лише констатацією різного для порівнюваних мов розчленовування світу за допомогою метафор. У

даній роботі не тільки реєструються групи зооморфізмів, а наголошується на зв'язку мови та мислення.

Теоретично-методологічною базою роботи є антропоцентристський підхід до мови В. Гумбольдта та О.О. Потебні, неогумбольдтіанство, американська етнолінгвістика, гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа і т.і., а також фундаментальні праці Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюнової, В.І. Постовалової, В.М. Телія, з ідеями яких безпосередньо пов'язано виникнення якісно нової парадигми у лінгвістичних дослідженнях.

Із традиційних лінгвістичних методів використовувались описовий, зіставний, метод компонентного аналізу, контекстуальний аналіз семантики слова.

Як матеріал дослідження використано авторську картотеку, що налічує біля 2000 зооморфних характеристик, виражених метафорами та порівняннями.

Такий вибір матеріалу зумовлений тим, що саме метафора та порівняння є найбільш багатим матеріалом для вивчення людського чинника в мові, взаємозв'язку мови та свідомості, тому що порівняння - це головний метод повсякденної свідомості. Не випадково саме метафора на протязі кількох років переживає, за словами В.Н. Телія, "ренесанс людського чинника в пізнанні та описі мови як динамічного інструменту пізнання" [1988].

Мовні та мовленнєві зооморфізми розглядаються на матеріалі текстів російської класичної та сучасної художньої літератури, тлумачень російських і українських філологічних та енциклопедичних словників.

Для зіставлення з російською та українською мовою були залучені словникові дані мов романських та германських, насамперед англійської, французької та німецької, а також слов'янських мов (бібліографічний список словників нараховує 33 назви).

Для того щоб повніше експлікувати розбіжність образних стереотипних мовних картин світу, використовується зіставлення з фольклорно-поетичною лексикою Індії та далекосхідного ареалу.

При інтерпретації фольклорних та поетичних образів зазначених мовних картин світу автор покладався не на пере-

клад, а на лінгвістичні коментарі перекладачів та упорядників відповідних збірок, філологів-орієнталістів.

З метою збереження чинника цілісності пізнання, вивчення не ізольованих феноменів, а комплексів взаємозв'язаних явищ знадобилося частково торкнутися антропоморфної основи зоологічної термінології.

Теоретична цінність роботи визначається тим, що на значному мовному та мовленнєвому матеріалі обґрунтовується універсальність та специфіка зооморфних мовних картин світу. Одержані результати можуть бути використані при розробці теоретичних питань порівняльного вивчення художніх текстів, при вивченні метафори в текстах, а також для вирішення проблем нового напрямку в сучасній лінгвістиці - лінгвокультурології, яка присвячена вивченню та опису кореспонденції мови та культури в їхній синхронній взаємодії.

Практична цінність дослідження полягає у можливості використання матеріалів та висновків в лекційних та практичних курсах вступу до мовознавства та загального мовознавства, теорії та практики перекладу, в спецкурсах та спецсемінарах, присвячених вивченню людського чинника в мові, а також в лексикографічній практиці. Матеріали та висновки дисертації можуть також придатися у професійній практиці художнього перекладу та науковому коментуванні текстів європейськими, а також китайською та японською мовами, індійських фольклорно-поетичних текстів.

На захист виносяться такі положення:

1. Наївна модель світу повсякденної свідомості, в якій спосіб сприйняття переважає дійсний стан речей, має інтерпретаційний характер.

Мова, фіксуючи колективні, стереотипні уявлення, значною мірою об'єктивує інтерпретаційну діяльність людської свідомості і тим самим робить її доступною для вивчення.

2. Універсальність мовних картин світу створюється завдяки дії антропоцентристського чинника, єдиної для всіх народів естетичної скарбниці, в якій значну роль відіграє фауна.

3. Своєрідність мовних картин насамперед зумовлює символічний всесвіт, тобто результат вторинного називання (фольклор, художня література і т.і.), а також людська діяль-

ність у широкому розумінні цього слова, зокрема господарська діяльність, клімат, природні умови, фауна тощо.

4. У будь-який момент історичного розвитку мовна картина вторинного називання постає у свідомості носіїв мови у вигляді синхронної чуттєвої даності, в якій як рівнобіжник світу зображені не лише "справжні" властивості зооморфного всесвіту, що спостерігаються, а й вигадані, приписані тваринам людською свідомістю ознаки.

5. Світ зовнішній, видимий, предметний є пріоритетним при описі як мовних, так і мовленнєвих характеристик людини.

6. Кардинальна особливість багаторівневої людської психіки полягає у відсутності чіткої межі між вторинною і первинною картинами називання, емпіричним та символічним всесвітом, колективною та індивідуальною, інтернаціональною та ареальною, ареальною та національною, науковою та наївною мовними картинами світу (на матеріалі зазначеного фрагмента лексики).

Структура дисертації. Робота складається зі Вступу, чотирьох розділів, що містять 24 параграфи, Висновків та списку літератури.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначаються вихідні теоретичні засади, мета та завдання роботи, конкретизується предмет дослідження, характеризується теоретична та практична цінність роботи, її новизна, формулюються положення, що виносяться на захист.

У наївній моделі світу повсякденної свідомості, яку розуміємо як нижчий рівень суспільної свідомості, "спосіб сприйняття" має пріоритет над дійсним станом речей, тобто вона має безумовно інтерпретаційний характер. Інтерпретація охоплює процеси сприйняття, пізнання, індивідуальної словесної творчості.

Інтерпретаційний характер сприйняття дійсності поєднує повсякденну свідомість та мовну картину світу. Він виявляється на різних рівнях складності відбиття - відчуття - враження, цілостної образної уяви та деяких сценаріїв з імовірним прогнозуванням.

У нашаруваннях масової, повсякденної свідомості примхливо переплітаються і навіть у чомусь доповнюють один одного рівні наукові й міфологічні, логіко-раціональні й міфопоетичні, раціонально-теоретичні й ірраціонально-містичні [Найдиш, 1994].

Надзвичайно важливою обставиною, яка має фундаментальне значення для загального мовознавства, є розмежування універсального людського чинника та національної специфіки у різних мовних картинах світу. Якщо генетичний механізм оцінки тілесних відчуттів є універсальним, то, найтіснішим чином переплітаючись з людською діяльністю, водночас універсальною і національно-специфічною, він незмінно призводить у наслідок такої взаємодії до створення мовних картин світу як з типологічно загальними, так і з глибоко індивідуальними властивостями.

У будь-який момент історичного розвитку мовна картина вторинного називання мовцям незмінно уявляється як синхронна чуттєва даність світу у формі відчуттів, вражень, наявних образів і т.і.

Чуттєва даність світу, відбита мовною картиною, набуває у свідомості характер стабільності. Остання у свою чергу є наслідком специфіки стереотипізації людиною об'єктивної дійсності за допомогою мови.

Головним методом повсякденної свідомості передусім виступає метод порівняння, пошук еталону. Еталонність, орієнтація суб'єкта на певні зразки, стереотипи - це об'єднуючі засади процесів сприйняття, пізнання та мовної картини світу [Арутюнова Н.Д., Дубінін І.І., Гусякова Л.Г., Лакофф Дж., Сукаленко Н.І., Телія В.Н. та ін.].

У мовній картині фіксація зазначених еталонів відбувається перш за все за допомогою стійких порівнянь і метафор, які в свою чергу історично походять від порівнянь. "Метафора - фундаментальна властивість мови. Через метафору мовець послідовно вичленує зі світу, із тісного кола... інших світів" [Степанов, 1985]. Разом з тим метафора як у свідомості, так і у мові тяжіє до діалектично протилежної функції - об'єднання якісно різних світів в один цілісний образ реальності: антропоморфність "олюднює" тварин, предмети, природу; завдяки синестезії різні органи почуттів через схожість

немов зливаються в єдиний орган; психічний невидимий світ людини, матеріалізуючись, постає у свідомості наочним, фізичним, предметним [Сукаленко, 1994].

Аналізуючи примхливу мозаїку повсякденної свідомості, В.М. Найдиш називає останню певним духовним кентавром раціонального й ірраціонального опанування світу [1994]. До речі, ірраціональність розповсюджується в деяких випадках навіть на наукову термінологію. Наприклад, в деяких випадках зоологічні терміни моделюються за зразком опису зовнішності людини, її манери поведінки, роду діяльності: пор. птах-секретар, качка-вловиця, в'юрок-кардинал, солдатський ара тощо.

Головним чинником, який зумовлює наслідки інтерпретації, закріплені у вторинній картині світу, є дія механізму вторинних відчуттів з його стереотипністю, антропоцентризмом, аналоговістю, відбитими через життєдіяльність людини, що внаслідок виключає відсутність чистої чуттєвості.

Розділ І. Джерела зооморфних мовних картин світу.

Емпіричний та символічний всесвіти, відбиті через призму вторинних відчуттів у процесі діяльності, є головними чинниками, що зумовлюють універсальність та специфіку будь-якої конкретної національної мовної картини світу.

Емпірична дійсність, яку людина сприймає чуттєво, з типовою для мовців фауною, флорою, рельєфом місцевості, кліматом, певним світоладом відбиваються у кожній конкретній мовній картині світу водночас і інтернаціонально і глибоко національно.

Емпірична дійсність, в умовах якої проходить життєдіяльність людини, може так само впливати на міру деталізації мовної картини світу, як і професійна діяльність.

Крім емпіричної дійсності, що відбивається у процесі життєдіяльності через призму механізму вторинних відчуттів, на інтерпретаційний характер мовної картини світу значно впливає також символічний всесвіт, тобто сума різноманітних культурних уявлень - міфологічних, біблейських, фольклорних, літературних і т.і.

Зооморфні метафори та порівняння відіграють важливу роль у формуванні художнього образу людини. З їх допомогою моделюються певні соціальні типи та еталони поведінки

людини, оцінюється як зовнішність людини, так і її внутрішні якості.

Повсякденна людська свідомість не знає обмежень у процесі створення зооморфних характеристик. Дуже багато, а потенційно всі зооніми можуть бути використані для образної характеристики та соціальної оцінки людини за тими чи іншими ознаками та властивостями. Це цілком природно, оскільки тварини складають найближче оточення людини. При цьому негативні зооморфізми переважають над позитивними, що пов'язано з тенденцією мови фіксувати відхилення від норми в негативний бік.

Стійкі метафори і порівняння найбільш пристосовані у мові для відбиття раціональної правди та ірраціональної неправди. Порівняй у цьому плані влучне висловлювання видатного австрійського письменника Р. Музіля: “Метафора містить у собі правду й неправду” [1984]. При спробі провести досить виразну межу поміж метафорами “правди” і “неправди” у метафоричному світі повсякденної свідомості необхідно протиставити емпіричний, реальний і символічний всесвіт - міфологію, фольклор, художню літературу.

У процесі дослідження було встановлено, що зоосемантичні метафори можуть бути як об'єктивними, заснованими на реальних властивостях тварин (пор. рос. быстрый как лань, колючий как еж), так і суб'єктивними, наділеними з погляду діяльнісної людської практики зовсім немотивованими властивостями (пор. рос. пьяный как свиња), а часом суперечними їй (пор. рос. рассеянный как ворона), які часто сягають до багатовікових традицій міфології, фольклору, художньої літератури і охоплюють цілі культурні ареали - загальноєвропейський, далекосхідний, арабо-перський і т.ін.

Тобто властивості об'єктів, які ми емпірично спостерігаємо протягом усього життя, належать до “правди” метафори. “Правдиві” реалії стають джерелом фольклору, поезії.

“Неправда” метафори належить немотивованим властивостям тварин, що є запрограмовані природою байок і казок, які йдуть не від реальності, а від фантазії, приписуючи тваринам те, чого вони не мають. Реальний заєць, на відміну від “казкового” зайця у росіян відзначається вдачаю вояка і за складних умов не відступає, а стрибає далеко вперед (до речі,

в африканському фольклорі заєць - символ сміливості, стійкості); реальний вовк - розумний і обережний звір, а не обманутий лисицею невдаха. Це саме казка, і в змішуванні тваринного з людським полягає естетична мета будь-якої казки. Більше того, міфотворчість узагалі не є різновидом пізнавальної (хай навіть донаукової діяльності). Вона становить певний тип духовного освоєння світу, в якому пізнавальний момент не є панівним, а має антуражний характер [Найдиш, 1994].

Логіка мовної картини світу побутового спілкування, зокрема його чуттєво-емоційної сфери, базується на тих самих принципах, що й художньо-естетичний аспект пізнання дійсності. Так, аналізуючи стійкі народні порівняння, що вживаються у побутовому спілкуванні, можна відзначити таке саме примхливе поєднання "правди" і "неправди", раціонального та ірраціонального при зображенні об'єктивної дійсності.

Між емпіричними властивостями об'єктів, які явно спостерігаються, та явно умовними, не мотивованими з погляду здорової логіки, існує зона проміжних випадків. Так, емпіричні властивості об'єктів, що спостерігаються людиною (напр., спів птахів, пурхання метелика), часто не просто "фотографуються" у свідомості, а відбиваються через призму певних антропоцентричних сценаріїв: людина співає, як пташка, коли їй весело; пурхає, як метелик, коли вона безтурботна; тому пташиний спів асоціюється з веселим настроєм, пурхання метелика з легковажним ставленням до життя.

Зооморфізми становлять справжню скарбницю для змалювання мовного та мовленнєвого портрета людини. Головними параметрами опису зовнішності людини за допомогою тваринних еталонів є:

- а) загальне враження про зовнішність, постать (Пор. рос. Собакевич был похож на средней величины медведя);
- б) обличчя в цілому та окремі його риси, частини тіла (шия людини може бути схожою на шию бика, лебідя або курчати, вуса - на вуса бобра, кота, таргана; про довгі ноги кажуть - як у чаплі, як у журавля; тонка галія - осина і т.і.);
- в) фізична сила/слабкість, спритність/неспритність (сильний як бик, ведмідь, слон; фр. fort comme un taureau, cheval (сильний як бик, кінь); англ. strong as a bull, a tiger (сильний як бик,

тигр); рос. слабее котенка, англ. as weak as a kitten (слабкий як кошени); рос. легкий как бабочка, фр. léger comme un papillon, un cerf (легкий як метелик, олень); рос. грузный как слон; ловкий, проворный как кошка; неуклюжий как бегемот і т.і.);

г) рух, хода (рос. Он шел переваливаясь, как утка);

д) голос (рос. соловьиный голос - приємний, ніжний; козлиный, медвежий - різкий, неприсмний тощо).

е) вікова характеристика (рос. стрекоза, козочка, фр. souris (миша) - про маленьку дівчинку; стріляний горобець, старий вовк, фр. vieux poisson (стара риба) - людина досвідчена);

ж) подібність за функцією (рос. лодовая лошадь, сторожевой пес).

Деякі зооморфізми можуть співвідноситися з представниками певної статі. Так, вобла можна вжити лише для характеристики надто худорлявої жінки; здоровий як бик скажуть про дорослого чоловіка, а не про жінку або дитину; в російській мові стрекозой назвуть жваву дівчинку.

Практично всі зооморфізми, які описують різні аспекти зовнішності людини (постать, обличчя, частини тіла, ходу і т.і.), містять мотиваційні ознаки.

Емпірична повсякденна свідомість людини відбиває не лише об'єктивні ознаки предметів та явищ дійсності, а й ті, що умовно проєктуються на дійсність.

Багато характеристик не суперечать реальній картині природи, але тлумачаться людиною з її погляду. Пор. рос.: "Лежу, ленивая амеба..." (В.Ходасевич). Безвільність, інертність характеру притаманна амєбі саме в антропоцентричному сценарії.

Найбільш немотивованими є особисті характеристики людини, що належать до символічного світу. Пор. дурний - рос. осел, баран; укр. дурний як цап, теля, ворона; фр. bête comme une grenouille, une bécasse (дурний як жаба, бугай); англ. as stupid as a goose, a fish (дурний як гусак, риба); хитрий - рос. лиса, жук; укр. лисиця, вовк; фр. malin comme un singe, une vache (хитрий як мавпа, корова); англ. as cunning as a fox, a shark, a coon (хитрий як лисиця, акула, енот) і т.і.

Кількість лексико-семантичних груп, які описують психічні властивості людини з "негативними" семантичними

компонентами, надзвичайно велика, а їхній склад багатий кількісно та різноманітний якісно в різних мовах.

У людській свідомості тварин наділяють також і позитивними особистими властивостями: роботящий, клопітливий - рос. вол, лошадь, пчела, муравей; укр. віл, кінь, бджола, мурашка; фр. laborieux comme une abeille, une fourmi (роботящий як бджола, мурашка); англ. bee, hound (бджола, гонча); хоробрий - рос. лев, тигр, орел; фр. brave comme un lion (хоробрий як лев); англ. as brave as a lion (хоробрий як лев) тощо.

Слід зазначити, що зооморфізми для позитивної оцінки властивостей людини використовуються значно рідше, лексико-семантичні групи невеликі за обсягом, а їхній склад одноманітний.

Цікавою є також група зооморфізмів, що характеризують людину з погляду її професії, ступеня кваліфікації, роду занять, прогресивності чи реакційності поглядів. Так, рос. зубр - це закосніла у своїх відсталих поглядах людина, крайній реакціонер. Пор.: "Большое, даже решающее значение будут иметь наши доклады. Они должны произвести впечатление, разгромить здешних зубров" (Скиталец). З відтінком жартівливості це слово означає видатного, цінного спеціаліста.

Треба наголосити, що лексеми, які входять у дану групу, мають як мотивовані з погляду повсякденної свідомості, так і зовсім немотивовані властивості.

Деякі зооморфізми характеризуються полісемією, причому одне значення в них може бути мотивованим, а друге - ні. Напр.: Everywhere amid this misery and corruption walked the blackrobed priests - "black beetles", the hate-filled workers called them. (Всюди серед злиденності та запродавства ходили одягнені в чорне священнослужителі, - "чорні жуки", - називали їх переповнені ненавистю робітники). Тут слова black beetles використовуються для назви священників за зовнішньою подібністю, поєднуючись з негативною оцінкою (на це в тексті показує hate-filled).

Звичні реалії є, з одного боку, джерелом "дійсних" властивостей, що емпірично спостерігаються (пор. великий як слон, колючий як їжак і т.і.). З другого боку, квазістереотипи

виступають сховищем немотивованих, із погляду актуальної повсякденної свідомості, властивостей реалій, суттєвих для певної лінгвокультурної спільноти. Інакше кажучи, культурне джерело, що проливає світло на ту чи іншу властивість реалії (забобони, фольклорно-поетична, філософська, історична і т.і. традиції), невідоме звичайним мовцям. Більше того, використовуючи квазістереотипи автоматично, вони, як правило, не тільки зовсім не замислюються про історію мотивування, а навіть не звертають уваги на те, що деякі еталонні властивості суперечать емпіричній картині світу [Сукаленко, 1992].

Таким чином, “правда” властивостей об’єктів, які емпірично спостерігаються і “неправда” порушень логіки об’єктивної дійсності в картині свідомостей різного рівня органічно переплітаються.

Культурні дані різного походження відбиваються у повсякденній свідомості з неоднаковою мірою інтенсивності. Так, повір’я, фольклорна, байкова традиції повинні проникати у поверхову, стереотипну свідомість помітніше, ніж, наприклад, філософія. Хоча пропорція культурних джерел може змінюватись у різних національних свідомостях. Наприклад, міфологія, релігія значно більшою мірою елемент повсякденної свідомості англіців, ніж росіян.

Багато стійких метафор та порівнянь склалися на основі традиційного зображення тварин в епосі, приписування їм певних незмінних рис людської вдачі (лисиця - символ хитрості, осел - дурості, півень - забіякуватості та ін.). Вони не потребують спеціального пояснення і зрозумілі широкому колу носіїв європейських мов.

Безліч стійких порівнянь та метафор, пов’язаних з образною зоонімією, беруть свій початок у різних літературних творах. Так, назва балади Ф. Шиллера “Die Kraniche des Iyucus” (Івікові журавлі) стала символом помсти, кари, а назва п’єси-казки бельгійського письменника М. Метерлінка “L’oiseau bleu” (Синій птах) символізує щось нездійсненне.

Зооморфізми можуть бути запозиченими з християнської релігії, зокрема з Біблії та Євангелія. Подібні зооморфізми часто мають інтернаціональний характер і зрозумілі для більшості народів, що прийняли християнство (Валаамова ослиця, вовк в овечій шкурі і т.і.).

Значною мірою єдиними є критерії естетичних уявлень у різних мовах світу. У багатьох культурах вибір об'єктів співпадає. Але спільність образів також може виникати внаслідок єдності людського мислення.

Звичайно, збігаючись у загальній ідеї, образи часто можуть розходитись у подробицях. Наприклад, два птахи (метелика), дві риби - у різних культурах поетичний символ подружньої вірності. Та якщо в європейському ареалі її уособлюють голуб та голубка, лебідь та лебідка, то в китайській літературі подібну роль виконують дві риби-камбали, дві качечки-мандаринки.

Цілком природно, що чим далі перебувають один від одного культурні ареали, тим більша кількість "культурних" образів не збігається. Так, зовсім інші образи тварин порівняно з європейськими використовуються у африканському та американському фольклорі (росомахи, гієни, койота тощо).

Плани, реальний та культурний, тісно переплітаються. Європейця в Китаї вражає така кількість драконів, що, здається, можна повірити в їх реальність. З усіх боків дракони: вино з символікою драконів, чай, страва "дев'ять драконів", торт "дракон", марка, випущена в 1978 році, має зображення дракона і т.і. [Сукаленко, 1992].

Цікаво, що свідомість фахівців теж не позбавлена впливу соціокультурних автоматизмів, того глобального всеосяжного "сфіру" культури, який неначе оповиває всіх членів суспільства. Так, наприклад, Л.С. Бархударов називає звичай японців пов'язувати свято хлопчиків з рибою коропом дивовижним, пояснюючи далі, що саме короп за старовинними повір'ями вважається символом мужності й відваги. Але нічого дивовижного у цьому символі немає для культурного ареалу Далекого Сходу. Він пронизує все життя японців, китайців. У Японії на свято хлопчиків розвішують полотняних коропів, червоні ліхтарі та малюнки, що зображують здорову усміхнену дитину із золотим коропом в руках - постійні декоративні атрибути китайської весільної церемонії. До речі, символіка мужності закорінена і в емпіричній дійсності: короп, на відміну від багатьох риб, не боїться плисти проти течії.

Переносному вживанню родових назв у одній мові може відповідати використання видових понять у іншій, і навпаки. Так, якщо російському слову сыч відповідає один образ - це еталон нелюдимої, похмурої людини, то у французькій мові слово hyctal (сич) зовсім не вживається для порівняльної характеристики. Образно в ній використовується hibou (загальна назва хижих птахів з хохолком) у значенні “відлюдок”.

Нині психологи одноставно вказують на універсальність зорової модальності: “Зоровий образ ніби убирає в себе, синтезує, організовує навколо себе дані решти органів чуття [Ломов, Біляєв, Носуленко, 1986].

Універсальна роль зорової модальності стверджується існуванням розпізнавальних знаків, символів, атрибутів, що є тим невід’ємним за частотою зустрічей предметом, з яким міцно пов’язані в напій свідомості не лише образи людей, а також “образи” географічних місцевостей, подій і т.і. Пор., наприклад, назви штатів у США: Coyote State (койот) - Південна Дакота; Gopher State (ховрашок) - Мінесота; Bear State (ведмідь) - Арканзас і т.і.

Наведені приклади географічних зоонімів підтверджують думку про те, що, коли носії однієї й тієї ж культури проживають на великій території, яка значно відрізняється ландшафтом, флорою, фауною, тоді можливі як спільність, так і диференціація символів.

Стереотипним засобом вираження певних властивостей реалії протистоїть тенденція сприйняття образу як цілості. Очевидно, в даному випадку відіграє роль асиметрія правої та лівої півкуль мозку.

При використанні цілісних образів як еталонних порівнянь без вказівки основи порівняння і як наслідок при відсутності певних сценаріїв або фреймів на перший план виступають схвальне або несхвальне емоційне ставлення суб’єкта мовлення до співрозмовника, його вчинків. Головне призначення цілісних образів - “виплеснути” емоції суб’єкта мовлення, далеко не завжди аналізуючи причини їх виникнення. Пор., наприклад, надзвичайно дифузний образ свині як еталонну характеристику людських властивостей: рос. “Я очень рада, что ты не будешь жить в том доме. Я его никогда не любила... - И мне ничего не сказала? Ася, ты - свинья... Ты дол-

жна була мне сказати правду” (А. Цветаєва). “Свинья, пришёл любоваться женщиной, которую сделал кокоткой” (М. Горький).

У залежності від міри вивченості об’єкта, обраного для створення метафори, зустрічаються однопланові та багатопланові образи тварин. Часто-густо однопланові образи - це невідомі мовцям за повсякденною діяльністю тварини, деякою мірою екзотичні, наприклад, слон, павич, мавпа та ін. в російській та українській мовах. Багатоплановість, навпаки, притаманна образам півня, кішки, собаки, свині, коня та ін. - тобто найближчим до росіянина та українця свійським тваринам. Кожний з цих образів актуалізує різні ознаки в залежності від контексту.

Потрібно зазначити, що поняття мотивованості може зазнавати значних коливань в залежності від фонових енциклопедичних знань мовців. Тому межі мотивованості та немотивованості метафоричних ознак значною мірою умовні та суб’єктивні.

Розділ II. Антиномія мовних та мовленнєвих знаків.

Антиномія мовної статистики та мовленнєвої динаміки вторинної картини світу є складовою частиною глобальної антиномії “невловимого духу” та слів “як опори для досягнення того, що сягає далеко за їх межі” [Гумбольдт, 1985].

Певне мовні та мовленнєві знаки повинні перш за все протиставлятися як узуальні та okazіональні; інакше кажучи, як стереотипні оцінні уявлення та еталони, створені ad hoc.

Крім узуальних метафор та порівнянь, заснованих на колективних уявленнях, існують також індивідуальні метафори та порівняння, значення яких інколи буває прямо протилежним стійкому, сталому уявленню про них. Ефект живого, безпосереднього враження досягається завдяки створенню мовленнєвих еталонів, при виникненні яких провідну роль виконує творча уява авторів. Пор.: англ. “It is spring. There is the church of the abbey. Boys, long-legged like flamingoes, are waiting for the beginning of the service” (D. Le Carre) - Подвір’я абатства весною... голінасті, як фламінго, постаті хлопчаків, що чекають початку служби.

Діалектичний взаємозв’язок між суспільством та індивідом весь час хитається то між здоровим глуздом та морал-

лю суспільства, то між інтересами індивідуума та його особистими пристрастями. Через це виникають розбіжності між об'єктивною та суб'єктивною оцінкою. Людина може надати знаку тільки таку характеристику, яка відбиває лише її власне ставлення до чуттєвого образу. Наприклад, порівняння людини з собакою частіше за все сприймається як образливе. Тому несподіваним є вибір А. Чеховим цього образу для ласкавого звертання до дружини: рос. "Умница моя, голубка, радость, собака, будь здорова и весела." "Оля, милая, собака..." Пор. також: "Молодая дама с милым бульдожьим лицом оказалась впоследствии ваниной сестрой, Евгенией Евгеньевой" (В. Набоков).

Багато авторів, намагаючись надати мові своїх творів більше образності, неповторної індивідуальності, використовують як метафори несподівані зооморфізми, ґрунтуючись на власному баченні картини світу. Наприклад, М. Гумільов у одному з своїх віршів використовує образ тигриці для створення незвичного, індивідуально-образного порівняння: рос. страстная как юная тигрица.

Перцептивні властивості тварин, що спостерігаються емпірично, у процесі мовлення можуть бути використані як образотворчі засоби у створенні динамічного портрета людини. Пор. рос. "Варичев явно подбирался к Дежкину, хотел чем-то огорошить. Был похож на огромного, мягкого щенка, который припадает то грудью, то щекой к земле, втягивая в игру, предлагая дружбу" (В. Дудинцев).

Загальнонародна, побутова та художня мови не протистоять виключно у використанні узуальних та okazіональних еталонів. Тут річ лише у різних пропорціях загального та індивідуального. Порівняння у розмовній мові також можуть бути якоюсь мірою випадковими. Пор.: Вигляд у мого приятеля, треба сказати, поганенький - блідий якийсь став, худощий, як тушканчик після зимової сплячки (з мови студента).

Зоохарактеристики та компаративні образи часто супроводжуються означеннями, що уточнюють образ, обмежують його, фіксуючи саме той варіант, що є актуальним у даному випадку. Наприклад, уточнюючі означення виявляють ознаку, що в семантиці зоохарактеристики має другорядне значення або взагалі не пов'язана з нею як із сталим знаком

мови. Пор.: рос. “Что они знают, слепые котята?” (Гендряков). Характеристика кошеня формує багатогранний образ, який припускає граціозність, зграбність, грайливість, ласкавість. Сполучення сліпе кошеня уособлює безпорадність, необізнаність у житті.

Індивідуально-образні метафори мають дуже важливе значення, збагачуючи мову і надаючи їй різноманітні емоційно-експресивні відтінки.

Розділ III. Універсальність та специфіка зооморфних мовних картин світу.

У даному розділі порівнюються системи зооморфних образів різних європейських мов, а також мов, що належать до інших культурних ареалів.

У різних мовах можуть не співпадати скарбниці порівнянь. Наприклад, у французькій мові є цілий ряд слів (bécasse (бугай), safard (тарган), linotte (коноплянка), huître (устриця) та ін., що розвивають стійкі образні значення, аналогічні назви тварин у російській мові не використовуються у зазначеній функції. І, навпаки, в російській мові як стійкі еталони порівняння вживаються образи вовка, паука, бегемота, метелика та ін., а їхні французькі еквіваленти (loup, araignée, hippopotame, papillon) стійкого образного значення не мають.

У різних мовах можуть не співпадати не лише об'єкти, а й основи порівнянь. Так, у російській мові подано через стійкі порівняння такі явища, що залишаються непоміченими у французькій мові: пор. дуется как мышь на крупу, потный как мышь, ревет белугой. Француз у свою чергу заповнює такі для росіян лакуни, як: saigner comme un bœuf (обливатися кров'ю як бик), souffler comme un phoque (сопіти як тюлень), se tordre comme une baleine (сміятися як кит).

У той же час в різних мовних картинах світу одна і та ж ознака може бути подана через різні еталони. Пор. незграбний як ведмідь в українській мові та as clumsy as a piggy (незграбний як щеня) в англійській.

З другого боку, тотожні об'єкти в різних мовних картинах світу можуть пов'язуватися з різними ознаками - уявленнями, об'єктивно притаманними реаліям. Так, в українській мові зі словом кіт, кішка пов'язані такі ознаки: шкідливий як кіт, дряпучий як кіт, ласий як кіт; в російській - шкодливий,

живучий, блудливий як кошка; в німецькій - витривалий (zah), гнучкий (geschmeidig), спритний (flink).

З назвами багатьох тварин в європейському ареалі завдяки в значній мірі тотожності символічного світу можуть бути пов'язані спільні риси: пор. лиса - символ хитрості, вовк - жадібності; свиня - гязі, неохайності і т.і.

Якщо типологія образності в європейському ареалі значною мірою схожа, то образи далекосхідного ареалу специфічні для європейського світогляду.

Так, у китайській мові для характеристики людини виступають назви місцевих тварин та птахів, які є соціально або естетично значущими для китайців: елья (дикий кінь, мустанг) - мужлан, дикун; ханьчань (осіння цикада) - млява людина, "сонна муха" та ін. Навіть якщо роль стереотипів виконують назви відомих для європейців тварин і динаміка метафоричної структури досить зрозуміла для носіїв європейських мов, специфіка зберігається. Пор.: паперові, мертві, соєвосирні тигри (тобто не справжні, а тому не небезпечні); жаба, що сидить на дні криниці (характеристика обмеженості поглядів) і т.і.

Зовсім незрозумілі для європейців поза контекстом і без спеціальних коментарів і японські метафори: тако (восьминіг) - бідна людина, що живе, продаючи свою кров як донор; камо (качка) - "простак"; кавалзунебо (жаба) - дружина, яка старіша за чоловіка; ину (собака) - виказувач, ябеда та ін.

Деяка ізольованість індійської поезії особливо наочно виявляється в тому, що матеріал для створення метафор та порівнянь здобувається виключно з індійської природи, індійського побуту, індійських легенд, багатой міфології.

Навіть у випадках збігу вибору еталонних реалій з європейською поезією образність в індійській поезії розвивається за іншими канонами. Так, у європейців корова вважається твариною некрасивою, незграбною, дурною, а в Індії корова визнається найдобрішою, найніжнішою, найвелелюбнішою твариною. Її образ широко використовується у високій поезії. Можливо, корені останньої ще зберігають зв'язок з архаїчними релігіями, в яких корова символізує родючість, достаток, благоденство.

Розділ IV. Роль зоонімів у сленгу.

Предметом спеціального розгляду стало вживання зоонімів в англійському та американському сленгу, а також у французькому аргі, оскільки саме для такого специфічного шару лексики, як сленг, характерні експресивно-емоційна та езотеричні функції.

Оскільки образна лексика сленгу виникає в основному в розмовному мовленні з його безпосереднім, невимушеним, живим спілкуванням, "моментальністю", спонтанністю створення, які припускають умовність, випадковість образних асоціацій, відсутність в них типовості, характерності у відбитті найбільш суттєвих сторін поняття, зоообрази в сленгу здебільшого немотивовані (фр. tapir (танір) - учень, який бере приватні уроки; англ. sanary (канарейка) - рецидивіст) або частково мотивовані (фр. rat de quai (портовий пацюк) - чорнороб, що шукає заробіток у порту; oiseau de cage (птах у клітці) - ув'язнений).

Надзвичайно багаті на немотивовані зооніми молодіжний жаргон, аргі (у вузькому розумінні цього слова), військовий сленг.

Лише у порівняно невеликій кількості прикладів зрозумілі основи для переносу: пор. англ. kangaroo court (суд кенгуру) - судове інсценування, натякає на те, що через закон "перестрибують", тобто обминають його; rats (пацюки) - біла гарячка (на деяких стадіях цього захворювання можуть ввижатися пацюки) тощо.

Певні риси багатьох сленгізмів - вульгарність, зневага до літературних норм, грубувато-фамільярний відтінок - добре відомі, і все ж таки не можна не погодитись, що ця ділянка лексики викликає інтерес і заслуговує уваги хоча б тому, що сленг так широко розповсюджений, а кількість зоонімів для позначення у ньому людей, предметів та явищ надзвичайно велика.

У висновку викладені основні результати роботи.

Результати дослідження достатньою мірою висвітлені в публікаціях:

1. Зоосемантика мовної картини світу в різних мовах // Стилистика російської мови: теоретичний і порівняльний аспекти. - Харків, 1993. - С.13-14.

2. Про роль метафори у створенні понять і термінів // Проблеми української науково-технічної термінології. - Львів, 1993. - С.95-97
3. Переводческий аспект выявления лакун среди зоонимов // Язык, литература, культура, традиции и инновации. - Москва, 1993. - С.56-58.
4. Зоонимические цветообозначения в художественной речи // Текст и методика его анализа. - Харьков, 1994. - С.41-45.
5. Роль уявлень у створенні термінів // Проблеми української науково-технічної термінології. - Львів, 1994. - С.97-98.
6. Неуклюж ли медведь? (или о мотивированности зооморфизмов) // Русская филология. Украинский вестник. - Харьков, 1994, № 3. - С.7-11.
7. Словотвір і мовна картина світу // Словотвір як вияв динаміки мови. - Львів, 1994. - С.56-57.
8. Картина світу як базове поняття антропологічної лінгвістики // Человек: язык, культура, познание. - Кривой Рог, 1995. - С. 88-90.
9. Національна картина як наслідок духовної діяльності людини // Українська духовна культура в системі національної освіти. - Харків, 1995. - С.20-21.
10. Сходство и специфика языковых зооморфных картин мира // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення міжособової та міжкультурної комунікації. - Харків, 1996. - С. 44-46.

Гончарова Т.И. Универсальность и специфика языковых зооморфных картин мира. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 - общее языкознание. Харьковский госуниверситет, Харьков, 1996.

Диссертационная работа посвящена анализу зооморфизмов в различных языковых картинах мира. Указанный фрагмент лексики рассматривается как явление чрезвычайно многомерное, многоуровневое, многоплановое. Определяются факторы, обуславливающие сходство и специфику языковых картин мира. Подтверждается отсутствие, в силу сложности психического феномена, отчетливых границ между эмпирической и символической вселенными, интернациональ-

ной и ареальной системами образных средств, ареальной и национальной картинами мира, между узуальными и окказиональными образами и т.д.

Goncharova T.I. Universality and specificity of language zoomorphic pictures of the world. Dissertation for the Degree of the Candidate of Philological Sciences on Speciality 10.02.15 - Common Linguistics. Kharkiv State University, Kharkiv, 1996.

The dissertation deals with the analysis of zoomorphisms in different language pictures of the world. This fragment of the vocabulary is regarded as quite complex one. The factors causing universality and specificity of language pictures of the world are determined. There is no clear-cut division between empiric and symbolic reality, international and areal systems of images, areal and national pictures of the world, common and occasional images etc. because of the complexity of mental phenomenon.

Ключевые слова: зооморфизм, зооним, метафора, устойчивое сравнение, картина мира, человеческий фактор

Ключові слова: зооморфізм, зоонім, метафора, стійке порівняння, картина світу, людський чинник

Відповідальний за випуск докт. філ. наук, проф. Л.Ф. Тарасов
Подп. к печ. 23.12.96 Формат 60x84^{1/16} Бумага тип. Печать офсетная. Усл. печ. л.
Уч.-изд. л. Тираж 100 экз. Зак. № 1238

Отпечатано на ризографе ООО "КиПи-РИЗО".
310166, г.Харьков, пр. Ленина 17а, к. 405.

